

ZROD A CHARAKTER FEUERBACHOVHO MATERIALIZMU

TEODOR MÜNZ

Jadro tejto štúdie tvorí prednáška *Feuerbachov materializmus*, ktorú mal autor v Slovenskej filozofickej spoločnosti koncom februára 1970 v Bratislave. Štúdia je vzhľadom na prednášku miestami zúžená, miestami rozšírená. Neopakuje tie state z prednášky, ktoré sú uverejnené v minulom čísle časopisu *Filozofia* v štúdiu Feuerbachova a Marxova kritika Heglovej dialektiky, a pridáva zase state, ktoré na prednáške neozdneli pre nedostatok času. Jej úlohou je podať plastický obraz o Feuerbachovom materializme, ktorého problematika nie je, pokiaľ vieme, dodnes systematicky spracovaná, a to ani v marxizme, a pripíeť tak aj k objasneniu charakteru Marxovho materializmu.

Zrod Feuerbachovho materializmu uvedieme len stručne. Po rozchode s kresťanskou teológiou a po prechode k Heglovej filozofii začal Feuerbach bojovať proti kresťanstvu. Kresťanský dualizmus ducha a hmoty mu bol nezmieriteľný s heglovským monizmom, a preto kritizoval kresťanský teizmus v mene heglovského panteizmu. Feuerbach totiž vtedy videl v tomto panteizme len ateizmus, ktorý v ňom videli aj Heglovi kresťanskí protivníci, a to čiastočne právom. Systém, ktorý vteluje boha do sveta a ruší ho ako osobu, ktorý ho podriaďuje vývoju, a tento vývoj podriaďuje zase železnej imanentnej zákonitosti, ktorý takto ničí možnosť zázrakov, čiže svojvoľných zásahov boha do sveta v prospech veriaceho, ktorý ruší možnosť posmrtného života na „onom svete“, pretože takéhoto sveta niet atď., takýto systém je z hľadiska ortodoxného kresťanstva ateistický, aj keď má ináč „plné ústa boha“. Feuerbacha podporoval v jeho názore azda aj ten fakt, že panteisti boli vždy otvorenými nepriateľmi kresťanského dualizmu a z ortodoxného hľadiska boli ateistami. Kresťanstvo sa im za to primerane odplácalo.

A trvalo to dosť dlho, kým Feuerbach začal vidieť aj rub tohto Heglovho ateizmu. Hegel síce vtlačil boha do sveta a zrušil ho ako osobu, ale ponechal ho ako ducha, ktorého urobil podstatou bytia a ponechal mu aj všetky privilégia, ktoré mal v kresťanstve voči hmote. Duch splodil prírodu zo seba ako svoje inobytie, ako pomocný element, voči ktorému ako svojmu protikladu sa mohol stvrdovať ako duch, pomocou ktorého sa mohol vyvíjať, pracovať k absolútnemu sebauvedomeniu atď., slovom, ktorý bol len jeho slúžkou, pomocným nástrojom. On bol jej hýbateľom, správcom, usmerňovateľom, „duchom“ v pravom slova zmysle, on mal už pred jej stvorením plán sveta a jeho vývoja, on nakoniec hmotu nihilizoval, aby oslávil len seba, ducha, rozum ako podstatu všetkého. To však nie je nič iné, konštatuje teraz Feuerbach, ako do filozofického rúcha zaodetá kresťanská teológia — fakt, ktorý Hegel o svojej filozofii nikdy nepopieral, no ktorý Feuerbacha po jeho uvedomení si prekvapil, znechutil a donútil ho vyvodíť z neho konzekvencie.

Hegel je polovičným ateistom a polovičným teológom, hovorí Feuerbach. Je teda protirečivý, kolíše medzi materializmom a idealizmom, a toto protirečenie treba odstrániť. Preto ak Feuerbach už predtým skonšatoval, že tajomstvom kresťanského boha je človek a zrušil tohto boha tým, že jeho vlastnosti prinavrátil človeku, ktorý sa v ňom odcudzil sebe samému, tak teraz dôsledne ruší aj Heglovho boha, t. j. ducha, rozum, ideu atď.

a vracia ich tam, odkiaľ vyšli — do človeka. Heglov svetový duch je mu len sebe samému odcudzeným ľudským duchom, jeho metafyzika je mu len ezoterickou psychológiou.

Takto zostala Feuerbachovi jedinou svetovou substanciou príroda: rehabilitovaná, povznesená zo služby na paniu, zbavená ducha ako zbytočnej antropomorfistickej príťaže, slobodná, večná, tvoriaca ducha — v človeku — zo seba a nie sama ním tvorená. A takto sa dostal Feuerbach s logickou nevyhnutnosťou k materializmu. Dospel k nemu z Hegla i proti nemu, tým, že ho zbavil vnútornej protirečivosti, že odstránil teologicko-idealistickú časť jeho filozofie a ponechal len materialistickú časť. Tým, že Hegel vtielil prírodu do boha, prehlásil ju podľa Feuerbacha za božskú, čím robil zadosť súčasným materialistickým tendenciám v praktickom občianskom živote i v prírodovede. Pred ňu a za ňu postavil však ducha, ktorého bolo treba odstrániť.

Feuerbach však túto Heglovu hmotu materializoval. Nebola totiž ozajstnou hmotou, ale len zdaním hmoty, pretože bola duchovnej podstaty; bola síce inobytím ducha, ale v podstate tiež len duchom. Feuerbach ju materializoval tak, že ju zbavoval tohto zdania, odstraňoval ducha a tým aj jej existenciu ako inobytia. Bola pôvodným, prvotným bytím,

Hmota bola okrem toho u Hegla zdaním aj v tom zmysle, že ako zmyslová bola neskutočná. U racionalistov bola zmyslovosť oddávna klamlivosťou, to, čo podávali zmysly, bolo ilúziou, a skutočnosť, pravdu podával len rozum. Keďže Hegel premenil aj objekt na subjekt, na makrosujekt, proti ktorému stál ľudský mikrosujekt, premenil na zdanie nielen zmyslovosť, ale aj jej predmet, hmotu. Pravdou, skutočnosťou sa mu stala len rozumová podstata bytia — kategórie, dialektika atď. Feuerbach potom v protiklade k Heglovi rehabilitoval zmyslovosť, pripísal jej schopnosť poznávať objekt, aj keď nie v jeho ontologickej podstate, a rehabilitoval aj jej predmet, hmotu. Podstatou objektu nie sú kategórie, ale samo zmyslové bytie, hmota a „kategórie“, rozumovosť sa vyvodzuje len z nej.

Feuerbach však vyvodzoval svoj materializmus nielen z ochudobňovania, ale aj z obracania Hegla „z hlavy na nohy“. Dokazoval, že materializmus je tajomstvom, skrytou pravdou, podstatou jeho filozofie. Ak sa napríklad duch musí realizovať pomocou hmoty, znamená to, že bez nej nie je ničím, že ona je hlavná a on len podružný atď. Tak dedukoval Feuerbach z Heglovho nekonečna svoje konečno, z rozumovosti zmyslovosť a pod.

Zdalo by sa, že Feuerbach teraz celkom jednoznačne nastúpi cestu materialistického vývoja a že sa bude otvorene hlásiť k materializmu. Nebolo to však tak. Vieme, že jeho postoj k materializmu bol veľmi okúňavý, že miestami sa k nemu hlásil, miestami ho zavrhol. Aké to malo príčiny?

Feuerbachovi išlo o záchranu onoho človeka, ktorého vydoloval z kresťanského boha a Heglovho ducha a ktorého urobil ohniskom svojej tzv. novej filozofie. Tohto človeka totiž nihilizoval aj Heglov absolútny idealizmus, aj francúzsky mechanistický, či súčasný medicínsky, fyziologický materializmus. U Hegla nebol človek ničím, lebo hoci bol „korunou stvorenia“, svetový duch si ho vo svojom egoizme vytvoril iba na to, aby sa mohol prostredníctvom jeho ducha sám manifestovať. Umenie, náboženstvo, veda, filozofia, štát atď. neboli výtvormi človeka, ale svetového ducha, ktorý akoby spozadia potáhal drôtky svojej bábičky na javisku sveta — človeka. Ako podľa biblie sa bez božej vôle ani vlas na hlave neskriví a vrabec zo strechy nespadne, tak človek podľa Hegla z vlastnej iniciatívy prstom nepohne. Nič v ňom nie je jeho, nemá špecifičnosti, relatívnej samostatnosti. Je hlásnou trúbou svetového ducha.

Nebolo to ináč s človekom v protikladnom, materialistickom systéme. Feuerbach má s týmto materializmom, najmä francúzskym, osvietenským veľa spoločné. Aj on bojoval proti náboženstvu a teológii, a Feuerbachova téza: Človek si stvoril boha podľa svojho

obrazu, sa tu mnohokrát temer doslovne anticipuje (traduje sa už od Xenofana), aj on sústreďoval svoju pozornosť na človeka, aj on bol v sociálnej filozofii kolektivistický, v etike eudaimonistický atď. Ale vo svojom boji proti teológii a v obave, aby nerobil nejaké koncesie idealizmu, nihilizoval človeka zase opačným smerom, t. j. natoľko ho zaväzoval jeho matke prírode, natoľko ho vteľoval do nej, že sa v nej zase strácal, nebol ničím špecifickým. Nebol síce hlasnou trúbou prírody, lebo príroda ním nič nemani-festovala, ale bol prírodným strojom (termín, vtedy celkom bežný. La Mettrieho hlavné dielo sa nazýva *Človek stroj*), mysliacim zvieraťom, podliehal absolútnemu prírodnému determinizmu atď. Súčasný fyziologický materializmus zase redukoval ľudskú psychiku na fyziologické mozgové procesy, čím ju tiež popieral a robil človeka strojom. Takto sa človek obetoval opačnému božstvu: hmote a takto sa humanizmus tohto materializmu stával pseudohumanizmom.

Preto sa Feuerbach hneď od začiatku svojho prechodu k materializmu zároveň proti nemu v mnohých súvislostiach aj obracal, lepšie povedané pokračoval vo svojom niekdajšom hegeliánskom protimaterialistickom boji. Od začiatku súhlasil s materializmom v ontológii, kde zastával názor, že jedinou svetovou substanciou je hmota, príroda — to mu logicky vyplynulo z negácie Hegla — a že človek, aj jeho psychika sú jej výtvorom. Bytie je subjektom — logickým, nie noetickým — myslenie je predikátom, hovoril. Neskôr súhlasil s materializmom aj v etike, ba tu sa pod vplyvom čety prvého zväzku Marxovho *Kapitálu* dostal až na samý prah historického materializmu. Ináč mal však voči materia-lizmu aj výhrady, a to nielen pre jeho antihumanizmus v uvedenom zmysle, ale aj z iných napríklad noetických dôvodov.

Tu sú príčiny Feuerbachovej celkovej rozpačitosti nad materializmom. Nevytvoril nový typ materializmu, aspoň ho nezosystematizoval, aby sa mohol zreteľne od starého dištancovať, ako to urobil Marx a Engels, ktorí mohli takto konštatovať, že sú síce ma-terialisti, ale v tých a tých bodoch so starým materializmom nesúhlasia. Feuerbach musel raz tvrdiť, že je materialistom, druhý raz, že ním nie je. V podstate bol však materialistom a vykonal veľa pre materializmus.

Vo svojom krízovom roku 1838, keď sa Feuerbach už rozchádzal s Heglom, útočil zároveň v recenzii *Kritika idealizmu* na Dorgutha, štátneho úradníka, vo filozofii amatéra, ktorý vo svojom „reálnom racionalizme“ tvrdil, že myslenie je závislé od mozgu. Hmotný mozog existuje podľa Feuerbacha len na to, aby sa na ňom potvrdilo niečo od neho absolútne odlišné — duch. V korešpondencii s Dorguthom hovorí Feuerbach o „smiešnych chimérach a fikciách materializmu“. Vyčíta Dorguthovi, že robí „život čímsi mŕtvym, strojom“, lebo považuje „živý organizmus za ‚galvanickú, elektromagnetickú batériu‘“, že robí „organický proces vonkajším, anorganickým procesom“ ako „najdôslednejší ma-terialisti“, ktorí „degradujú vedomie na empirickú ‚rukolapnosť‘“. ¹ Hoci Feuerbach neskôr už nezastával názor, že mozog existuje len na to, aby sa na ňom potvrdzoval nehmotný ľudský duch, neupadol ani do druhého extrému a nikdy neredukoval psychično na fyzio-logické mozgové procesy, ako súčasní lekári — materialisti, v Nemecku Moleschott, takže by sa mu bolo vo svojej kvalitatívnosti strácalo. Išlo mu práve o záchranu tejto kvalita-tívnosti, ľudskej špecifičnosti vôbec, a preto bojoval aj neskôr proti rôznym materialistic-kým redukcionistom.

Fyziológ pristupuje k ľudskej psychike svojimi objektívnymi metódami, chce psy-chično v človeku zisťovať empiricky, čo je základná chyba, hovorí Feuerbach. Psychično sa nedá vidieť, dá sa len zažívať, a prístupné je len subjektívne, čiže len samému zažíva-

¹ *Ausgewählte Briefe von und an Ludwig Feuerbach. Sämtliche Werke XII—XIII, Stuttgart-Bad Canstatt 1964, II, 19.*

júcemu. Psychologická introspekcia je jedinou vhodnou metódou prístupu k nemu. Psychično je nevystihnuteľné tak, ako nemožno ochutnať chuť druhého človeka. Fyziológ, ktorý chce psychično skúmať zvonku, čo sa mu nedarí, redukuje ho na to, čo mu je prístupné, na mozgové, chemické, fyzikálne a iné procesy. Tým robí z človeka stroj. „Aká je to zvrátenosť . . . chcieť rozriešiť záhady života nožom!“ volá Feuerbach.²

Z človeka však robil stroj aj mechanistický materializmus. Myšlienka človeka — stroja bola v 18. storočí bežná a na rozdiel od idealistov, ktorí videli stroj len v ľudskom tele, materialisti ho videli aj v ľudskej duši, psychike. La Mettrie aplikoval Descartovu myšlienku zvierat — stroja aj na človeka, ktorého stroj má vraj „o niekoľko spružín viac ako u najdokonalejších zvierat“.³ Takto La Mettrie zotrel kvalitatívny rozdiel a stanovil len kvantitatívny rozdiel medzi človekom a zvieratom, čo sa prejavilo aj v jeho názore, že dobrý pedagóg by naučil opicu hovoriť, počítať atď. a potom by z nej bol „dokonalý človek, mestský človeček“.⁴ Lebo „duchaplná opica je malým človekom v inej podobe“. Takto sa z človeka stávalo zviera s vycibreným rozumom, zviera, čo malo aj rozum a len ním sa líšilo od zvierat bez rozumu.

Toto všetko bol zase redukcionizmus, proti ktorému sa Feuerbach obracal. Podľa neho je medzi zvieratom a človekom podstatný kvalitatívny rozdiel, človek je všetkými svojimi vlastnosťami človekom a ničím nie je zvieratom. Nebol ochotný mať názor „bezduchých materialistov“, že „človek sa líši od zvierat len vedomím, je zvieratom, ktoré má vedomie“, pretože „v jednej bytosti, ktorá sa prebúdzá k vedomiu, dochádza . . . ku kvalitatívnej zmene celej podstaty“.⁵ Myslenie nie je príčinou, ale následkom človekovej organizácie a je obsiahnuté aj v zmysloch, takže aj vnímanie je oduchovnené, vie sa povzniesť k všeobecnu. Preto kým zviera je partikulárnou bytosťou, zameranou len na jednu vec, človek je bytosťou univerzálnou a teda aj neobmedzenou, slobodnou. Zvieracie zmysly stoja len v službách biologických potrieb, kým ľudské sa vedia odbiologizovať. Človek vie obdivovať aj hviezdy, farby motýľov, zurčanie potoka, vie sa povzniesť k estetickému vnímaniu. Človeka vie strhnúť nielen zmyslová jednotnosť, ale všetko, čo je zmyslové, celý svet, univerzum. Preto sú jeho zmysly univerzálne. Ba ani jeho žalúdok nie je zvierací, ale ľudský, zje všetky druhy potravy. Ponechajte človekovi jeho hlavu, ale dajte mu žalúdok koňa alebo leva a prestane byť človekom! Z opice nemôže byť nikdy človek, lebo hoci má mozog, uhol jej tváre je kosý, mozog má málo miesta a nemôže sa vyvíjať. V paláci sa ináč myslí ako v chatrči.

Pritom Feuerbach nepopiera, že človek sa vyvinul zo zvierat „Človek je konečnou pravdou zvierat“ hovorí.⁶ No medzi prvým človekom ako vyšiel z dielne prírody a dnešným človekom, je diametrálny rozdiel. Dnešný človek je už len výtvorom človeka, ja je výtvorom ty. Človek cibí človeka a ľudský rod vychováva takto sám seba, ustavične sa odzvierajúce a poludšťuje. „Za to, že [človek] existuje, ďakuje prírode, za to, že je človekom, ďakuje človeku.“⁷ Preto je medzi zvieratom a dnešným človekom už podstatný rozdiel.

Ako sa však vychováva ľudský rod, ako sa stáva človek človekom? Prácou na svojom duchu. Človek je vraj „produktom ľudského vedenia“.⁸ Tu Feuerbach zrádza svoj mate-

² Proti dualizmu tela a duše, telesnosti a duchovnosti. Vybrané spisy z gnozeológie a etiky, Bratislava 1958, 175.

³ Človek stroj. Antológia z diel filozofov V, Bratislava 1967, 310.

⁴ Tamže, 295.

⁵ Podstata kresťanstva, Bratislava 1954, 60.

⁶ Ku kritike Heglovej filozofie. Vybrané spisy . . . , 45.

⁷ Podstata kresťanstva . . . , 134.

⁸ Aus den Nachgelassenen Aphorismen. Ludwik Feuerbach, Antropologischer Materialismus. Ausgewählte Schriften I, Frankfurt am Main 1967, 229.

rializmus a protirečí mu. Lebo hoci v dejinách dosadil na miesto Heglovho svetového ducha človeka, zostal ešte poplatný Heglovmu idealizmu tým, že vo vývoji človeka videl len vývoj jeho ducha, ktorý vzdelávajúc sa dochádza k sebauvedomeniu. Človek vytvoril seba samého duchovnou prácou.

Marx v tejto súvislosti prekonal Feuerbacha, a to tvrdením, že človek vytvoril seba samého telesnou prácou. Marx prijíma Feuerbachov názor, že človek je voči zvieratu slobodnou, univerzálnou bytosťou a rozširuje tento univerzalizmus aj na ľudskú fyzickú prácu. Zviera pracuje inštinktívne a jednosmerne, kým človek rozumovo, a preto univerzálne. Môže vykonávať každý druh práce. Zviera „produkuje jednostranne, zatiaľ čo človek produkuje univerzálne“.⁹ Preto je človek aj v takejto fyzickej práci slobodný. Táto práca vytvorila teda človeka a ňou sa človek spredmetňuje v prírode, robí ju ľudskou prírodou — myšlienka, ktorá už zase čerpá z Feuerbacha a ktorá je veľmi dôležitá pre pochopenie Marxovej noetiky.

Pokračujme v sledovaní Feuerbachovho boja proti materialistickému redukcionizmu. Ľudská psychika nesídlí podľa Feuerbacha len v mozgu, ako tvrdili materialisti, ale v celom tele. A nesídlí kdesi vo vnútri, ale je na povrchu, je v zmysloch, ktoré nie sú len orgánmi tela, ale aj ducha. Vnútro je aj vonkajškom, niet skrytej podstaty, lebo to, čo existuje, je len zmyslové, vnímateľné. Prejavuje sa zmyslovo a je aj zmyslami zachytiteľné. Ľudská „duša“ nemôže teda sídlieť skrytá v mozgu ako jeho procesy, ale sídli v zmysloch, prejavuje sa zmyslovosťou. Zmysly sú viditeľná duša človeka. Tým Feuerbach útočí aj na idealistické chápanie duše ako vnútornej, skrytej substancie človeka. Preto dušu človeka možno spoznať už zo stisku jeho rúk, z jeho pohľadu a pohladení, z jeho bozkov atď. Človek ju má v očiach, v rukách, na perách. Jeho hlas, to je jeho duša, ktorú zachytávame svojou dušou, sluchom. Zmyslove sa prejavuje a chápe len zmyslovým, svoj k svojmu.

Takto sa stáva vnútro vonkajškom a vonkajšok vnútrom, podstata existenciou a existencia podstatou. Je to tak vo svete i v človeku. A takto sa Feuerbach dostáva ku svojmu psychofyzickému senzualizmu, k svojmu senzualistickému monizmu. Všetko v človeku sú zmysly, duša a telo sú len dva aspekty na zmysly, niet v ňom ničoho, čo by nebolo zmyslami a v nich, aj rozum je len univerzálny zmysel. „Zmyslovosť je *ultima ratio, summa summarum*. Náuka o zmysloch je náukou o posledných veciach, kde sa zjavujú všetky tajomstvá. Vonkajšok je uspokojený vnútrajšok.“¹⁰ „Čím nie si *zmyslovo*, tým vôbec *nie si*.“¹¹ Takto pochopíme aj Feuerbachov „poburujúci“ výrok: „Áno, telo vo svojej totalite je mojím ‚ja‘, mojou podstatou.“¹²

Tu sú základy Feuerbachovho antropologického senzualizmu, ktorý tak ovplyvnil Marxa v *Rukopisoch*. Marx často zdôrazňuje ľudskú zmyslovosť a vyvodzuje z nej konzekvencie, ktoré Feuerbach naznačil, ale nedomyslel. Stretneme sa s nimi pri analýze jeho noetiky.

Ako idealistická duša nie je podľa Feuerbacha človekom, tak ním nie je ani materialistické telo. Človek, to je len organická jednota tela a duše, pričom duša, hoci je materiál-na, má určitú špecifickosť a samostatnosť. Tak sa dostáva Feuerbach k svojmu organizmu. Zachraňoval telo pred idealistami a dušu pred materialistami a pravdu videl v syntéze oboch na materialistickom základe.

Teraz pochopíme známy Feuerbachov výrok, ktorý sa často uvádza, ale v nesprávnej

⁹ Ku kritike politickej ekonómie. K. Marx, F. Engels, Malé ekonomické spisy, Bratislava 1966, 77.

¹⁰ Proti dualizmu ..., 178.

¹¹ Tamže, 179.

¹² Zásady filozofie budúcnosti. Antológia ..., 505.

súvislosti. „Dozadu s materialistami úplne súhlasím, ale nie dopredu.“¹³ Tieto slová sa chápu tak, že Feuerbach sa vo výklade prírody hlási k materializmu, kým vo výklade dejín k idealizmu. Ide tu však len o to, že Feuerbach súhlasí s materialistami vo výklade vzniku človeka z prírody, no nie s ich redukciou človeka na zviera, stroj atď., s ich popieraním špecifičnosti ľudskej psychiky, s ich fyziologicko-anatomickými metódami jej výkladu atď. Feuerbach vo svojej rukopisnej pozostalosti poznamenáva, že mu síce ide o „materializmus, empirizmus, ale o duchovný, ľudský materializmus — materializmus v súlade a nie v protirečení s citom, srdcom človeka“. Feuerbach uznával francúzsky materializmus ako výraz galskej letory, treba ho však vraj dopĺňať letorou germánskou, nemeckou, ktorej princípom je duch, čiže treba ho zduchovniť, zľudštiť, k čomu patrilo aj rešpektovanie ľudského citenia. Francúzsky materializmus vo svojom osvietenском horovaní za rozum bol racionalistický a ako taký mal málo zmyslu pre ľudské iracionálne. Feuerbach bol zase iracionalista a kladol veľkú váhu na význam citu, vôle ako vedúcich zložiek v ľudskom konaní. V jeho filozofii, ktorá rešpektovala človeka v jeho totalite, hral cit dôležitú úlohu. Viedol človeka životom, zúčastňoval sa na jeho myslení, aj na jeho pravde, bol mostom od človeka k človeku atď. Len náboženské ctenie Feuerbach neuznával a bojoval proti nemu, čím sa ešte sám radil k osvieteniskému racionalizmu.

K „ľudskému materializmu“, ktorý Feuerbach u Francúzov nenachádzal, patrilo aj uznávanie relatívnej slobody človeka v rámci všeobecného determinizmu, ktorý Feuerbach prijímal so starým materializmom. Tento materializmus, napríklad Holbachov, človeka však determinizmom natoľko poviazať, že nielen že nemal ani relatívne slobodnú vôľu, ale nemal vôbec nijakú vôľu, pretože ako totálne determinovaný chcel len to, čo musel chcieť. Tým sa stal hračkou prírody, zase sa znížil na úroveň stroja a stratil svoju ľudskú dôstojnosť. Človek má aspoň relatívne slobodnú vôľu, čiže determinizmus je odstupňovaný, hovorí Feuerbach. Je absolútne nevyhnutné, že musím jesť, ale mám voľbu v tom, čo jem. Z viacerých jedál si vyberiem to, čo mi najviac chutí. Takto som aspoň relatívne slobodný, čo sa stáva vždy, keď konám v súhlase so svojimi sklonmi, so svojou individuálnou podstatou. Vtedy sa aj cítim slobodný, nepocítujem konflikt medzi sebou a okolím. A táto sloboda mi stačí na to, aby som bol človekom, aby slovo vôľa malo zmysel.

Feuerbach teda neprijíma starý materializmus, lebo je mu krajnosťou, lebo nerešpektuje celého človeka, ale len časť, kým ostatné časti zanedbáva. Podobne aj idealizmus, ale z druhého konca. Išlo mu o akúsi strednú cestu medzi nimi, pravda, na onom materialistickom základe. „Pravdou nie je ani materializmus ani idealizmus, ani fyziológia ani psychológia; pravdou je len *antropológia*, stanovisko zmyslovosti, nazerania, lebo len toto stanovisko mi dáva totalitu a individualitu,“¹⁴ Ináč povedané, pravdou je syntéza fyziológie (materializmu) a psychológie (idealizmu), onen oduchovený, ľudský materializmus.

Len pre zaujímavosť možno uviesť, že toto stanovisko zaujímal aj mladý Marx, ktorý v *Rukopisoch* stál síce už na materialistických pozíciách, ba dostal sa, ako sme ukázali, v tejto súvislosti už ďalej ako Feuerbach, no keďže sa dištancoval od starého materializmu a svoj ešte nemal vypracovaný, aj on zavrhuje materializmus a idealizmus a hlása humanizmus. „Dôsledne uplatnený naturalizmus čiže humanizmus sa líši tak od idealizmu, ako aj od materializmu a zároveň je pravdou, ktorá ich obidva zjednocuje.“¹⁵

Ako vidíme, Feuerbach vykonal veľa v boji proti redukcionizmu starého, najmä osvieteniského, a nového, fyziologického materializmu. Žiaľ, na tento fakt sa často zabúda,

¹³ K. Grün, *Ludwig Feuerbach in seinem Briefwechsel sowie in seiner philosophischen Charakterentwicklung*, Leipzig und Heidelberg 1874, II., 308.

¹⁴ Proti dualizmu ..., 176.

¹⁵ Ku kritike politickej ekonómie ..., 131.

pripadne sa o ňom vôbec nevie. Mladý Marx napísal v liste z 13. marca 1843 Rugemu: „Proti Feuerbachovým aforizmom (*Predbežným tézám k reforme filozofie* — TM) mám len tú výhradu, že príliš veľa poukazuje na prírodu a príliš málo na politiku“. Toto konštatovanie je úplne pravdivé a charakterizuje celú Feuerbachovu materialistickú tvorbu a nielen jeho *Tézy*. Hoci Feuerbach ustavične zdôrazňoval, že človek je spoločenský tvor, že ja nie je možné bez ty, že je výtvorom spoločnosti, že — ako sme už počuli — celé jeho dnešné psychické bohatstvo je spoločenským produktom, čím všetkým bezpochyby silno ovplyvnil Marxovo chápanie človeka ako spoločenského tvora, nevenoval sa ďalej rozpracovaniu tejto myšlienky. Oveľa hlbšie precítil a rozpracoval človekov vzťah k prírode. Jeho *Prednášky o podstate náboženstva*, kde hovorí, že bohom človeka je príroda, sú oveľa analytickejšie, konkrétnejšie a materialistickejšie než jeho *Podstata kresťanstva*, kde odhaľuje ľudský charakter boha. No práve vďaka tomuto Feuerbachovmu „prírodnému citu“ vnikol do antihumanizmu starého i súčasného materializmu v jeho chápaní viazanosti človeka na prírodu oveľa hlbšie ako ktokoľvek pred ním a po ňom. Po tejto stránke je Feuerbachov príspevok k tvorbe nového, vyššieho materializmu veľký a myslíme, že to, čo tu povedal, možno organicky včleniť do marxizmu. Marx dozaista chápal seba samého ako doplnok Feuerbacha, ako na to upozorňuje aj Mehring vo svojom *Živote Karola Marxa*. Keďže Marxovi chýbala vo Feuerbachovi politika, zameral sa na ňu, a preto ak Feuerbach emancoval človeka prírodne, Marx ho emancoval spoločensky. Základ toho urobil však tiež Feuerbach.

Onú strednú cestu medzi materializmom a idealizmom si Feuerbach prenáša aj do noetiky, kde sa už obracia nielen proti starému materializmu, ale proti základom každého materializmu a naznačuje budúci empiriokriticizmus ako „tretí smer“ vo filozofii. Počuli sme, že pravdou je zmyslovosť, senzualizmus. Zmysly však poznávajú len jednotlivosti a nie je v nich nijaké nezmyslové všeobecno, vyhradené rozumu. Všeobecno, podstata splyvajú s existenciou, svet sa rozpadáva na pestrú mozaiku jednotlivostí, daných nám v zmyslových zážitkoch. Materializmus a idealizmus však uznávajú túto všeobecnú podstatu vo veciach, ktorú rozum abstrahuje a tvorí pojmy. Najvyššie z nich sú pojmy hmoty a ducha. Feuerbach ich však neuznáva. Hovorí o sebe: „Feuerbach... nie je ani idealista, ani materialista. Lebo pre Feuerbacha sú boh, duch, duša, ja púhe abstrakcie, ale práve tak ako aj telo, hmota, teleso. Pravdou, podstatou, skutočnosťou je mu len zmyslovosť. Cítil, videl si už kedy nejaké telo, nejakú hmotu? Videl a cítil si len túto vodu, tento oheň, tieto hviezdy... vždy a zakaždým len celkom určité, zmyslové, individuálne veci a bytosti.“¹⁶ Ak teda Feuerbach doteraz rušil len svetového ducha a ducha ako samostatnú danosť vôbec, teraz zrazu „zrušil“ aj hmotu, čím vážne ohrozil ontologický princíp svojho materializmu a v noetike sa dostal na pozície nominalizmu a idealizmu. Inde, napríklad v štúdiu *Individualizmus čiže organizmus*, vidí vo svojom senzualizme materializmus, lebo vraj „len zmyslami sa dozvedám o tom, že mimo mňa existujú ešte aj iné bytosti, iní ľudia, že ako sa líšia oni odo mňa, tak sa líšim ja od nich, že som individuálnou bytosťou“.¹⁷ Tu však materializmus znamená realizmus, čo Feuerbach občas zamieňal. Ináč je aj v tejto štúdii „individualistom“, všade vidí jednotlivosti, ktoré sa dajú len zažívať a nie aj rozumom teoreticky vyjadrovať. Preto rozum ako nástroj všeobecnín a tak aj celá veda nie sú vraj schopné zachytiť realitu, individuálne, život. Tie sa dajú len zažívať, a iracionalista Feuerbach tu predbieha zase hlavnú tézu budúcej filozofie života.

Ináč je Feuerbach v noetike tvorcom línie, ktorú by sme mohli nazvať antropol-

¹⁶ Über das „Wesen des Christenthums“ in Beziehung auf den „Einzigen und sein Eigentum“. Sämtliche Werke I, Leipzig 1846, 358—359.

¹⁷ Vybrané spisy..., 327.

gickou a ktorú rozvinul po ňom Marx. Feuerbach razil aj tú tézu, ktorú nastolil pôvodne pri kritike náboženstva, že vo všetkom, čo človek koná, prejavuje len seba, že jeho predmet je jeho spredmetnené ja, že teda všetko poľudšťuje. Predmet vplýva na neho, ale aj on na predmet, podmieňujú sa navzájom. To znamená, že človek nepoznáva predmet taký, ako je sám osebe, ale ako sa mu javí cez prizmu jeho poznávacej aparatury, ktorá vtlača poznatkom svoju pečaf. Feuerbach nie je toho názoru, že objekt sa mechanicky odráža v subjekte a neprijíma realistickú teóriu pravdy. Prijíma len nezávislú existenciu objektu, ktorú bráni proti idealistom, no pokiaľ ide o otázku poznateľnosti tohto objektu, stojí niekedy až na agnostických pozíciách, lebo podiel subjektu na poznatkoch je vraj taký veľký, že objekt osebe nie je poznateľný. Bytie existuje pre nás len ako uvedomené bytie, o inom nevieme. V tomto zmysle nejestvuje bytie pred myslením, ale vynárajú sa paralelne. Myslenie nejestvuje bez bytia a bytie bez myslenia, t. j. bytie, nepoznačené myslením, nepoľudštené.

Tieto myšlienky vplývali na Marxa, ako prezrádzajú jeho *Rukopisy*, Človek tvorí v dejinách seba samého, a to svojou materiálnou prácou, ako sme počuli. Je pritom v styku s prírodou, ktorú ako svoj predmet poľudšťuje. Ona vplýva na neho, no aj on na ňu, robí ju ľudskou prírodou, a to nielen v tom zmysle, že ju technicky stvára podľa svojich potrieb, ale aj v tom, že ju vníma ináč, aká je osebe. Lebo aj jeho zmysly sú už poľudštené, aj „*ľudské* oko vníma ináč než primitívne, neľudské oko, ľudské ucho počuje ináč než ucho primitívne atď“.¹⁸ Aj prírodoveda je Marxovi len „*exoterické* odhalenie ľudských *bytošných síl*“.¹⁹ Príroda ako ju utvára priemysel je antropologickou prírodou, sama existencia priemyslu je len otvorenou knihou ľudských bytošných síl, „zmyslove hmatateľnou ľudskou psychológiou“ atď.

Marx teda materialisticky dovŕšil to, čo Feuerbach začal: antropologizáciu prírody, jej antropologický výklad. Ak si Heglov svetový duch mohol pri pohľade na prírodu pyšne povedať: Toto je moje dielo, tak si mohol povedať aj Marxov človek: Toto je moje dielo, vtisol som tomu svoju pečaf, poľudštil som to, premietol som do toho seba a v tomto zmysle som to zvonkajštený ja. Je tu teda aj rozdiel: Heglov svetový duch to všetko vytvoril zo seba, kým Marxov človek iba pretvoril surový substrát, ktorý tu už našiel. Marx nie je agnostikom, netvrdí, že príroda osebe už nie je poznateľná, no nie je ani realitom a nezastáva ani mechanistickú teóriu odrazu. Objekt sa neodráža mechanicky v subjekte, pretože ten špecificky spracováva informácie, ktoré z objektu prichádzajú, poľudšťuje ich. Subjekt je aktívny a nie pasívny činiteľ.

Prejdeme k materializmu vo Feuerbachovej etike. V tejto disciplíne prekonal Feuerbachove názory veľké zmeny. Materialista Feuerbach tu začínal idealisticky, za podstatu ľudských mravných činov považoval vrozenú, altruistickú lásku človeka k človeku. Touto láskou sa totiž honosilo kresťanstvo, hoci Feuerbach dokázal, že neoprávnene, a sám ju potom prevzal do svojej etiky. Ale jeho názory sa tu rýchlo materializovali, a to pod vplyvom jeho kritikov, najmä Stirnera, i vplyvom Feuerbachových skúseností z revolučných štyridsiatych rokov v Nemecku, keď pozoroval okolo seba sociálne a politické boje a zisťoval, že človek koná z egoistických a nie altruistických pohnútok. Jeho etika sa takrečeno egoizovala, ľudský prirodzený egoizmus sa mu stal výrazom vrozeného pudu sebazáchovy a túžby po šťastí, na ktorú uviedol celú ľudskú činnosť. Aj láska sa mu stala výrazom egoizmu a v neskorších prácach o nej už sotva hovorí.

Feuerbach ide však ešte ďalej a začína si uvedomovať veľkú dôležitosť materiálnej spokojnosti človeka pre jeho mravné konanie. Už v úvode k prvému zväzku svojich zo-

¹⁸ Ku kritike politickej ekonómie . . . , 98.

¹⁹ Tamže, 100.

braných spisov z roku 1846 konštatuje, že ľudské zlo pochádza zo žalúdka a že všetko, čo neslúži jeho odstráneniu, je len haraburdie. Neskôr Feuerbach konštatuje, že „najlepšie ponaučenia, ktoré dávame iným, najlepšie naše predsavzatia nevyvolávajú nijaké, aspoň nie úspešné a trvalé zmeny v morálke, ak ich zároveň nesprevádzajú a nepodopierajú materiálne zmeny. Nemajetní a nevzdelaní ľudia sa dopúšťajú mnohých zločinov a nerestí len preto, lebo nemajú a často ani nepoznajú materiálne prostriedky, ktorými im jedine možno úspešne predísť“.²⁰ Preto si Feuerbach zaznamenáva do denníka z posledných rokov: „Ekonomia je základom filozofie a morálky.“²¹

Roku 1867 vyšiel prvý zväzok Marxovho *Kapitálu*, ktorý Feuerbach čítal a ktorý ovplyvnil jeho posledné etické práce. V tých prácach kritizoval najmä Kanta, ktorého etika povinností neprinášajúcej človeku prípadne nijaké šťastie, ostro kontrastovala s Feuerbachovým eudaimonizmom. Ak Kant tvrdil, že niet šťastia bez cnosti, Feuerbach dodával, že niet cnosti bez šťastia. Ako možno žiadať od robotníkov z anglických tovární, ak možno nazvať továrňami svinské chlievy, kde sa robotníkom nedostáva ani dosť kyslíka, aby boli cnostní, keď im chýbajú základné materiálne životné podmienky?, pýta sa Feuerbach pod dojemom čety *Kapitálu*. „Keď nemáš od hladu, od biedy nijakú látku v tele, tak nemáš ani vo svojej hlave, vo svojej mysli a srdci nijaký podklad a látku pre morálku.“²² Vtedy je vraj cnosť „iba ak monopolom pánov majiteľov tovární, kapitalistov.“ Ak sa má k slovu pripustiť morálka, treba najprv odstrániť materiálne prekážky, ktoré jej bránia. A Feuerbach nakoniec prehlasuje: „Jediným solidným základom morálky je materializmus.“²³

Feuerbach však išiel ešte ďalej a od materiálneho aspektu prešiel k triednemu. Jeho kritika postihla zase Kanta. V jeho prípade je vraj mravnosť len vecou bohatých, ktorí keďže „o ich blaho je postarané, lebo ich túžba po šťastí je už ukojená, majú dosť času na to, aby morálku oddelili od túžby po šťastí a urobili ju samu osebe predmetom svojho myslenia“.²⁴ Kant by bol dospel k úplne iným náhľadom, keby svoju etiku nebol písal pre profesorov filozofie, ale pre nádenníkov a drevorubačov, keby bol vôbec ich život poznal a keby bol vedel, že títo ľudia zápasia o najelementárnejšie materiálne potreby? Ako majú vtedy byť mravní kvôli cnosti a nestarať sa o uspokojenie svojej túžby po šťastí? Feuerbach, ktorý žil na vidieku, dobre poznal život týchto ľudí.

Taká je Feuerbachova etika z posledných rokov. Otvorene sa tu hlásil k materializmu a nielen že tu nadobhol to, čo zameškal vo svojej ranej materialistickej fáze, ale prepracoval sa až po prah historického materializmu.

Záverom ešte niekoľko slov o Feuerbachovom pohľade na ľudské dejiny, vo vysvetľovaní ktorých bol vraj idealistom. Podľa vzoru francúzskych osvietenecov vraj aj on považoval za hybné sily dejín, zákony atď., teda ideové momenty. U Feuerbacha sa však s ničím takým nestretávame. Bol iracionalista, človekom podľa neho hýbu city, vôľa, pudy, ktoré ovláda pud sebazáchovy, teda pud všetkých pudov a ovládajú tak aj rozum. „Rozum, duch tvorí knihy a nie ľudí“ hovorí.²⁵ Platí to nielen pre jednotlivcov, ale aj pre kolektív a nielen pre prítomnosť ale pre celé ľudské konanie, teda aj pre dejiny. „Rozum píše, no vášň robí dejiny.“²⁶ Feuerbach síce na jednom mieste hovorí, že pre neho má v politike, morálke a vôbec v ľudskej činnosti význam aj idea, ale potom zdô-

²⁰ *Individualizmus či organizmus. Vybrané spisy ...*, 334.

²¹ K. Grün, *Ludwig Feuerbach ...* II, 4.

²² „Noth meistert alle Gesetze und hebt sie auf.“ K. Grün, *Ludwig Feuerbach ...* II, 286.

²³ *Individualizmus či organizmus ...*, 334.

²⁴ *Princíp mravouky. Vybrané spisy ...*, 307.

²⁵ *Proti dualizmu ...*, 184.

²⁶ *Fragmenty k charakteristike môjho filozofického Curriculum vitae. Vybrané spisy ...*, 364.

razňuje, že za ideami sa skrývajú ľudské neideové záujmy. Medzi bojom ideí a záujmov v dejinách ide vraj len o boj skrytých záujmov s otvorenými. Tak idea spravodlivosti je len záujmom tých, čo trpia bezprávie. To je historicko-materialistický výklad.

Feuerbach nebol historický materialista, hoci dal podnet ku vzniku historického materializmu. Podľa neho človek sa odráža vo svojom bohu, aký je človek, taký je jeho boh. Marx tohto človeka uzemnil, zasadil ho do konkrétnych hospodársko-sociálnych vzťahov určitej spoločnosti a skonštatoval, že sa odráža nielen vo svojom bohu, ale vo všetkých svojich duchovných výtvoroch, v celej svojej nadstavbe. Aká základňa, taká nadstavba.

Taký je prierez Feuerbachovým materializmom. Miesto nám tu nedovoľuje analyzovať ho ešte podrobnejšie, takže viaceré jeho momenty sme vynechali. Myslíme však, že sa nám podarilo zachytiť jeho charakteristické črty.

ZÁZNAM DISKUSIE K PREDNÁŠKE T. MÜNZA

Dňa 26. marca 1970 usporiadala Slovenská filozofická spoločnosť prednášku Teodora Münza na tému *Feuerbachov materializmus*. Po prednáške nasledovala vedecká rozprava.

Diskusiu otvoril A. Hlávek; nadviazal na tie časti prednášky, ktoré sa týkali Feuerbachovho vzťahu k Heglovej dialektike a k dialektike všeobecne, na interpretáciu Feuerbachovho názoru, že v prírode niet dialektiky, hoci ňou hýbu protiklady: tie však nepôsobia súčasne, ale len po sebe. Podľa A. Hlávk a Feuerbach porušuje princíp postupnosti protikladov, resp. princíp ich existencie vedľa seba; nevychádza z jedného a z toho všetko nevysvetľuje, ale toto jedno rozdeľuje na dve protikladné súčasti a z ich vzájomného vzťahu sa snaží vysvetliť možnosti vzniku novej kvality (napr. myslenia).

Otázka Feuerbachovho prístupu k dialektike bola jedným z dvoch hlavných problémov, ktorými sa väčšina diskutujúcich zaoberala. T. Münz k problému dialektiky u Feuerbacha poznamenal, že človek je podľa Feuerbacha dvojitosťou v jednote; u Feuerbacha teda ide — podľa T. Münza — o akési „tiché vyznávanie“ dialektiky.

E. Filová vyslovila názor, že Marx považoval Feuerbachovu filozofiu aj za materialistickú aj za dialektickú. To, že K. Marx nezanechal nijaké práce, v ktorých by sa priamo zaoberal problémom dialektiky, súviselo so zameraním Marxovej filozofie; Marx chápal v Heglovom duchu dialektiku ako dialektiku životného procesu ľudí. Ide o sprostredkovanie ľudskej skutočnosti. Keďže životný proces je menlivý, Marx odmietal vtlačiť dialektiku tohto životného procesu do určitých poučiek; každá snaha vytvoriť dialektiku s veľkým D ako súhrn určitých čít, znakov, zákonitostí atď. hrozí vytvoriť novú metafyziku.

K tomuto názoru sa vyjadril A. Hlávek, ktorý tvrdil, že každý systém vtesnáva skutočnosť do tém, avšak bez systému ju nemožno chápať. Okrem toho E. Filová zdôraznila, že Feuerbachovo stanovisko je kritické a stojí na pozíciách konkrétneho. Feuerbach — podľa E. Filovej — prekonal Heglovo stanovisko v oveľa väčšej miere, než sa to doteraz priznávalo; z týchto dôvodov možno podľa E. Filovej považovať Feuerbacha v určitom zmysle za medzičlánok medzi Heglom a Marxom.

J. Cibulka zastával v tejto súvislosti opačný názor, totiž, že Feuerbachovo chápanie človeka bolo abstraktné; takisto Feuerbachovo hľadisko postupnosti protikladov je zjednodušujúce. Preto podľa J. Cibulku nie je pravda, že by Feuerbachovo myslenie obohacovalo a prekonávalo Heglovu dialektiku.